

ми створили українську націю, яка й надалі активно боротиметься за свої права, за право самостійно й ні від кого незалежно порядкувати на своїй землі" (с. 400-461). Ці слова автор доповнює цитатою І.Мазепа: "Часи кволого дореволюційного життя минули назавжди. Наша національна революція вивела український народ на шлях розвитку, якого вже ніякі сили не зможуть спинити" (с. 403-404).

Переходячи до деяких побажань авторові й колективу наукових працівників, що допомагали підготувати монографію до друку, хочемо висловити тверде переконання, що надзвичайно важливе і майже бездоганно виконане дослідження в найближчому часі буде перевидане. Адже тираж 3 тис. примірників є справді мізерним. Одразу після свого виходу книга стала бібліографічною рідкістю, її немає навіть в бібліотеках вищих навчальних закладів.

В.Ф.Солдатенко користується єдино вірним науковим прийомом дослідження, а саме: подає думки, положення, позиції й часто фактичну аргументацію своїх попередників, а оскільки вони в переважній більшості були ще активними учасниками відтворюваних подій, то це не тільки історіографічний аналіз, але й аналіз джерел. Дослідник буквально "продирається" крізь хащі історіографії у пошуках істини. І цю істину в переважній більшості він знаходить. Але в ряді випадків (і їх все-таки чимало) про позицію автора можна лише здогадуватися. Після ознайомлення з монографією ми добре розуміємо, що В.Солдатенко принциповий противник "погранної" критики, що він проти всілякої нетактовності та некоректності, що він за скромність дослідницьку і, очевидно, людську. Та в даному випадку, на нашу думку, очевидно, треба дещо поступитися скромністю на користь істині. Для цього треба дещо збільшити присутність авторської думки.

Друге невеличке побажання стосується деяких пунктів плану роботи. Нам здається, наприклад, не зовсім вмотивованим поєднання таких різнопланових сюжетів, як "Завершення Української революції" й "Причини її поразки, уроки та історичне значення". Надалі для полегшення користування монографією варто подробити дещо її структуру, або не виносячи до "Змісту", застосувати невеличкі "заголовки-ліхтарики" у тексті.

Наступні зауваження стосуються не так автора, як тих працівників, які здійснювали науково-технічну роботу по підготовці книги до друку. Найбільш прикрим їх недоглядом стала невідповідність номерів (індексів) посилань на літературу й джерела в тексті та їх відповідникам в кінці монографії. У тексті йде індексування за розділами, а в "Примітках" дана суцільна валова нумерація. Це дуже ускладнює користування науковим апаратом. Той, хто серйозно хоче працювати над дослідженням, а таких, впевнені, багато, повинен сам приводити у відповідність систему посилань на джерела. А це чимала робота.

В цілому ж рецензована монографія заслуговує найвищої оцінки. В українській історіографії подій 1918-1920 рр. вона займає особливе місце своєю ґрунтовністю, оригінальністю, новизною, зрілістю, доказовістю висунутих положень. Вона є взірцем і одночасно базою для розв'язання цілого ряду питань Української революції. Історики цих буремних і героїчних років, як і все свідоме українство, будуть з нетерпінням чекати другого поліпшеного видання цього цікавого і цінного дослідження.

С.Л.Калитко

**ОСТАННЯ АДРЕСА: ДО 60-РІЧЧЯ СОЛОВЕЦЬКОЇ ТРАГЕДІЇ.
В ТРЬОХ ТОМАХ. - К.: СФЕРА, 1997-1999.**

Рецензоване науково-документальне видання загальним обсягом 1005 сторінок, яке підготували працівники Служби безпеки України та Національної Академії наук України, містить унікальні архівні матеріали про долю видатних діячів української науки та культури і звичайних громадян, репресованих радянською владою в 20 - 30-ті роки ХХ ст.

У передмові до першого та другого томів публікації документів заступника Голови СБУ В.Пристайка, директора Державного архіву СБУ О.Пшеннікова, доктора

історичних наук Ю.Шаповала зроблено спробу проаналізувати причини політичного терору в Радянській Україні в 20-30-х роках ХХ століття.

Автори стверджують, що терор був необхідною умовою існування політичної системи, яка виникла після жовтня 1917 р., а не виявом негативних рис окремих особистостей, котрі керували країною. Вказуючи, що терор був спрямований проти представників різних верств суспільства та різних національностей, автори зосереджують свою увагу на репресіях проти української інтелігенції, зокрема, тієї частини, яка брала активну участь в політиці українізації.

Негативні висловлювання В.Леніна щодо інтелігенції, вимоги депортації професорів в 1922 р., які наводять автори, на їх думку, визначали ставлення більшовицького керівництва до інтелігенції в цілому.

У стислому екскурсі з історії органів радянських спецслужб в Україні відзначаються деякі особливості діяльності цієї організації.

ЧК, а згодом ГПУ-НКВД діяли насамперед як органи більшовицької партії, її керівництва, - а, отже, захищали їхні інтереси, а не державні. Авторі цитують керівника організації комуністичної партії в Україні Л.Кагановича, який у 1926 р. на ІХ з'їзді КП(б)У відзначав, що «ми дійсно навчилися мистецтву політичної... поліції, ... ГПУ... працює вельми непогано...»

Підкреслюється, що органи безпеки в Україні, незважаючи на офіційну підпорядкованість республіканській владі, діяли як представники московського керівництва, не допускаючи контролю над своєю діяльністю. З часом ці органи перетворилися на самодостатню організацію, яка не обмежувалася обслуговуванням партійного керівництва, а нав'язувала йому своє бачення певних проблем, перебираючи на себе невластиві їй функції. Наведено дані про структуру, механізми діяльності органів безпеки в Україні, моральні якості деяких співробітників, кількісний склад у 1922-1923 рр.

Постійну увагу до української інтелігенції автори пояснюють прагненням знищити або деморалізувати найбільш визначних її представників, дискредитувати серед широких верств населення ідею української незалежної держави, звести її носіїв - представників української інтелігенції до рівня кримінальних злочинців, платних агентів іноземних спецслужб. Таким чином формувався стереотип про злочинний, кримінальний характер всякої уяви про українську державність поза межами, визначеними московським більшовицьким керівництвом. Це стосувалося також українських національних традицій, спроб їх підтримання. Тому саме поняття «український» асоціювалося з поняттям «буржуазно-націоналістичний».

Як для досягнення цієї цілі збирався «компрогат», показано на прикладі діяльності М.Грушевського після його повернення з еміграції в 1924р.

Цікавою ілюстрацією національної політики керівництва більшовицької партії є наведені авторами уривки з таємної інструкції ГПУ УСРР від 4 вересня 1926 р. «Про український сепаратизм». В час, коли здійснювалася проголошена 1923 р. ХІІ з'їздом РКП(б) політика «коренізації», тобто поширення в радянських республіках освіти рідною мовою, розвиток національних культур, підготовка спеціалістів з представників корінних національностей, співробітники ГПУ УСРР ставили завдання збирати інформацію про прихильників цієї політики в Україні, зокрема, з числа так званої «правої» української інтелігенції. В їх діях по проведенню офіційної політики українізації вбачалася контрреволюційна суть. Найбільш небезпечними центрами названо Українську Автокефальну Православну Церкву та Всеукраїнську Академію наук.

Важливим засобом у боротьбі з інтелігенцією була фабрикація показових процесів. Авторі вважають, що Україна була полігоном для відпрацювання подібних процесів всесоюзного масштабу. Наведено дані про підготовку і проведення таких процесів як «Справа Голубовича» 1921 р.- процес над членами Української партії соціалістів-революціонерів; «Київського обласного центру дії» 1924 р. - над представниками старої інтелігенції; «Спілки визволення України» 1930 р.; «Українського

національного центру» 1932 р.; «Української військової організації» 1933 р.; «Об'єднання українських націоналістів» 1934 р.; «Контрреволюційної боротьбистської організації» 1935 р., 1937 р.; «Української контрреволюційної націоналістичної організації» 1936 р.

Показано роль партійного керівництва Москви та України в організації цих процесів.

Поряд із цим існував дійсний рух опору - такі малочисельні організації як «Українська національно-козацька партія» в 1924-1925 рр. та «Комітет визволення України» в 1929 р.

Новий етап в діяльності органів безпеки почався з приходом до керівництва ними в Москві М.Єжова. Саме тоді прагнення репресувати не лише реальних, а й можливих супротивників, а також політичних опонентів призвело до фізичного знищення діячів партійного і державного керівництва Радянської України, багатьох членів партії. Автори наводять матеріали про фабрикацію звинувачень в антирадянській діяльності.

У цей час процес винищення інтелігенції в Україні, який набрав постійного характеру, досяг найширшого розмаху, захопивши значну частину комуністичної інтелігенції.

Автори вважають, що М.Єжов влаштував Й.Сталіна, тому що був безвідмовним виконавцем його волі і бажань щодо політичних репресій.

Автори зупиняються на зміні структури системи НКВД, запровадженій М.Єжовим, зокрема, розширенні місць ув'язнення, використанні в'язнів як робочої сили в радянській економіці, запровадженні більш жорстокого режиму щодо засуджених за політичними статтями тощо. Приводяться накази М.Єжова про створення нових таборів, які згодом наповнювалися в'язнями, тобто спочатку визначалась кількість необхідних робочих рук, а згодом засуджувалась потрібна кількість громадян.

Наведено чисельність ув'язнених у таборах в 1937 р., статистику арештів в Україні протягом 1935-1940 рр., кількість осіб, депортованих з України. Висвітлюючи масові арешти з політичних мотивів, автори цитують зауваження колишнього в'язня-француза, автора «Довідника по ГУЛАГу» Ж.Россі, що на відміну від представників інших національностей, серед арештованих росіян, починаючи з 20-х років, не зустрічалось звинувачених у «буржуазному націоналізмі».

Автори зупиняються на діяльності керівників органів безпеки в Україні В.Манцева, В.Балицького, І.Леплевського, О.Успенського, А.Кабулова, І.Серова та показують безславний кінець більшості з них.

Вказано на репресії серед верхівки керівництва Радянської України та співробітників органів безпеки в другій половині 30-х рр.

Механізм репресій показано на прикладі діяльності висуванця М.Єжова начальника Полтавського управління НКВД О.Волкова, який мав двокласну освіту.

Автори називають осіб, які реалізовували настанови керівництва ВКП(б) і НКВД СРСР і, таким чином, несли свою частку відповідальності за злочин. Крім вищезазначених енкаведистів до таких належать С.Косіор, П.Постишев, М.Попов, М.Хвиля, В.Затонський, М.Хрущов.

Особлива цінність цього видання полягає в тому, що воно надає можливість ознайомитися з документами, які висвітлюють умови перебування ув'язнених у таборах, систему стеження за ними.

Досить детально автори передмови характеризують діяльність начальника ленінградського управління НКВД Л.Заковського (Г.Штубіса), завдяки якому були фізично знищені тисячі в'язнів соловецьких таборів, серед котрих були й діячі української культури і науки. Л.Заковський вихвалявся, що у нього Карл Маркс зізнався б у роботі на Бісмарка. Лише у Ленінградському та Свердловському (начальник Д.Дмитрієв) управліннях НКВД 100% заарештованих зізнавалися у шпигунстві. Зайве вести мову про вірогідність слідства та законність вироків «трійки» під його головуванням. Адже засуджували до розстрілу заарештованих, які відбували іншу міру покарання.

У виданні вміщено протоколи засідань особливої «трійки» управління НКВД Ленінградської області з постановою про розстріл в'язнів, серед яких багато вихідців з України; матеріали тюремних справ в'язнів та відомості про їх оперативну розробку; спогади в'язнів, які вижили. Частину документів подано у фотокопіях.

Видання дає змогу познайомитися з табірним існуванням, настроями, висловлюваннями в'язнів-політичних діячів, діячів науки, літератури, мистецтва М.Любченка, О.Шумського, П.Солодуба, С.Семка, М.Яворського, М.Слабченка, С.Рудницького, Й.Гермайзе, М.Зерова, Б.Плужника, Леся Курбаса, М.Куліша, О.Слісаренка, Гео Шкурупія, Г.Епіка, М.Ірчана та інших.

Документи свідчать про тих в'язнів, хто народився або проживав на східному Поділлі - С.Вікула, О.Ганджу, П.Железняка, Я.Ковальчука, І.Корсовецького, М.Кошкарьова, (Кошканя), Ю.Манкевича, І.Печенюка, О.Рублевського, В.Хуторянського, Б.Нейманова-Неймана, А.Бенедика, Г.Березовського, І.Лозінського, Т.Перебийноса, В.Шиманського, І.Пушкаря, К.Андрієвського, М.Левковича, Ф.Побережного, Р.Серафінюка, В.Сапожнікова, С.Кучерука, Т.Кушніра, О.Бабенка, І.Опольського, І.Дорожного-Міненка, О.Паламарчука, М.Нарушевича.

Отже, рецензоване видання має важливе значення для вивчення історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Опубліковані в ньому документи та науково-аналітична розвідка В.Пристайка, О.Пшеннікова, Ю.Шаповала сприяють подальшому дослідженню цього важливого і складного періоду вітчизняної історії.

О.В.Зінько, Ю.А.Зінько

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ПОДІЛЛІ (20-30-ТІ РР. ХХСТ.)

**/АВТ. КОЛЕКТИВ: В.Ю.ВАСИЛЬЄВ, С.Л.КАЛИТКО, П.М.КРАВЧЕНКО,
Р.Ю.ПОДКУР. – ВІННИЦЯ, ЛОГОС, 1999. – 247С./**

В умовах демократичних перетворень, які відбуваються в Україні 90-х років, черговою перемогою розвитку джерелознавства є публікація великої кількості документів і матеріалів, які довгий час приховували сторінки політичних репресій 20-х – 30-х рр. ХХ ст. та мали гриф “Таємно”. Рецензоване нами видання дає можливість проаналізувати й осмислити причини, форми і механізми здійснення політичних репресій у Вінницькій області в 20-х – 30-х роках, що було одним з центральних завдань авторського колективу.

Науковий інтерес викликає той факт, що автори не тільки здійснили публікацію нових архівних документів, більшість яких виявлено в Державному архіві Вінницької області, а й здійснили глибоку аналітичну роботу, що дало їм можливість висловити думки щодо проблем репресивно-каральної політики комуністичного режиму на території області. Цим автори вийшли далеко за рамки власне збірника документів, виконавши оригінальне авторське дослідження.

Грунтовний аналіз причин репресій в Україні міститься в статті В.Васильєва, керівника колективу, у якій, окрім конкретного фактичного матеріалу, змальована специфіка репресивної політики сталінського режиму на Поділлі, викликана рядом політичних, економічних, соціальних і національних факторів.

Заслуговує на увагу система приміток, які помістили автори у кінці документів. Вони вміщують як інформативний матеріал про осіб, що згадуються в тому чи іншому документі, так і дають пояснення окремим подіям, які мали місце в 20-30-х роках. Крім того, примітки дають можливість читачеві більш глибоко зрозуміти процеси проведення репресивної політики, звернути увагу на головні події того драматичного періоду в історії Поділля. Це підтверджує великий обсяг проведеної науково-дослідної роботи авторами збірника. Не маючи можливості отримати бажаний доступ до чекістських матеріалів, що зберігаються в архівах Служби безпеки України та Федеральної служби безпеки Російської Федерації, автори пішли шляхом створення комп'ютерної бази даних на репресованих за політичними мотивами громадян Вінницької області. В результаті